

PARALINGVISTIKANING NAZARIY JIHATLARI

NIZOMOVA ZARIFA

KAMOLIDDIN QIZI,

Namangan davlat universiteti

filologiya fakulteti

II kurs magistranti

<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp151-156>

Annotatsiya: Maqolada paralingvistik vositalar haqida qisqacha ma'lumot berilgan hamda ularning o'rganilish darajasi va ahamiyati ochib berilgan. Murojaatda noverbal shakllari ham keng tahlil qilingan. Shuningdek, lingvistik va nolingvistik aloqalar, ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir va qarama-qarshiliklar, ma'lum tasvirni yaratish imkoniyatlari muhokama qilingan. Muloqot jarayonida noverbal vositalarning xususiyatlari masalasi ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: noverbal muloqot, noverbal vositalar, noverbal shakl, lingvistik va nolingvistik aloqa, jestlar, imo-ishoralar.

KIRISH

Til kishilar o'rtasida eng muhim aloqa vositasi sifatida ijtimoiy mohiyat kasb etadi. U boshqa ijtimoiy hodisalar bilan ham uzviy aloqador. Shu bois ham til xalqning dunyoqarashi, o'tmishi, madaniyati, ruhiyati kabi masalalarni o'rganuvchi falsafa, tarix, etnografiya, sotsiologiya, psixologiya, etika kabi bir qator fanlar bilan bog'liq. Bu bog'liqlik natijasida tilshunoslikda bir qator oraliq yo'nalishlar – mentalingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, paralingvistika kabi yangi fan sohalari vujudga keldi. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida bu yo'nalishlar bo'yicha talaygina tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Til vositalariga funksional tomondan yondashish tamoyili tabiiy ravishda nutq vositalarining qamrovini kengaytirishni talab qiladi. Aloqa jarayonida ekstralingvistik vositalarga nisbatan paralingvistik vositalar, ayniqsa, keng qo'llanadi. So'zlovchining og'zaki nutqi bilan birgalikda qo'llanib, tinglovchilar bilan bevosita aloqa qilishda nutq mazmunini to'ldiradigan, uning jozibadorligi, ta'sirchanligini oshiradigan imo-ishoralarning o'zaro aloqadorligini va farqlarini tadqiq qilish maqsadida til va nutqni sistemali o'rganish lozim bo'lmoqda.

Ana shunday amaliy talab bilan nutqning bu yordamchi vositalarini o'rganuvchi maxsus fan sohasi maydonga keldi. Hozirgi kunda bu fan sohasi "paralingvistika" nomi bilan tilshunoslikdan mustahkam o'rin oldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

"Paralingvistika" atamasining o'zi fanga 1940-yillarning oxirida kiritilgan. Amerika tilshunosi A.Xill kuzatilgan paralingvistik hodisalarning til bilan bog'lanishiga e'tibor

qaratgan. Keyinchalik J.Teyger mazkur sohaga oid maxsus asar yozib, uning mohiyatini asoslab bergan¹. Shu bilan birga, bu hodisa sovet tilshunosi Nikolay Vladimirovich Yushmanning 1930-yillarda o'zining "G'ayritabiiy fonetika" asarida qayd etildi².

Nutq jarayonida vaziyat taqozosiga ko'ra til vositalari bilan bir qatorda noverbal vositalardan ham foydalanish, bunday omilni ham lingvistik tadqiqot doirasiga kiritish zarurligi Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ham ta'kidlangan. Jumladan, O.Sovajo (1962, 1972), G.V.Kolshanskiy (1974), Y.A.Zemskaya (1981), N.I. Jinkin (1982,1998), K.Blansh-Benvenist (1987), R.Yakobson (1996), R.Bart (2001) kabi olimlarning faoliyati noverbal vositalar tadqiqiga qaratilgan bo'lib, ayniqsa, Amerika va nemis tilshunoslarining bu boradagi izlanishlari diqqatga molik. Chunanonchi, R.L.Birdwhistell, D.Efron, P.Ekman, V.Friesen, E.Hall, M.R.Key, F.Poyatos, G.L.Tragerlarning ilmiy izlanishlari paralingvistikaning alohida bir ko'rinishi emas, balki uning jamiyatga, insonlar o'rtasidagi munosabatga ta'siri masalalariga bag'ishlangan. Shu tariqa ushbu olimlar paralingvistikaning sotsiolingvistika bilan o'zaro bog'liqligini tadqiq etgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada tavsiflash, tasniflash, diaxron va sinxron tahlil metodlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Paralingvistika yangi tilshunoslik sohasidir. Paralingvistika ilmiy yo'nalish sifatida nisbatan yaqinda XX asrning 50-yillarida paydo bo'ldi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, imo-ishoralar va har xil turdagi tana harakatlari (ya'ni og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari) millonlab yillar oldin insoniyat bilan birgalikda paydo bo'lgan. Odamlar gapirishdan oldin, odamlar bir-birlari bilan muloqot qilishi uchun imo-ishoralar va tana harakatlari kabi og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalanganlar. Xususan, L.S.Vigotskiy nutq san'atini egallashning

boshlang'ich bosqichida imo-ishora va tilning murakkab aralashib ketishini ibtidoiy odamlarda imo-ishoralarni tasvirlovchi hamda ifodalovchi juda ko'p so'zlarning mavjudligi bilan izohlaydi. Ibtidoiy odamning tili, aslini olganda, ikki xil tildir: birinchi tomondan, so'z tili, ikkinchi tomondan, imo-ishora tili. Ibtidoiy odamlar tili predmet obrazlarini ifodalaydi, bu obrazlarni ular o'z ko'zi va qulog'i bilan qanday tasavvur etsa, shunday ifodalaganlar. Har bir jumla murakkab shaklda bo'lib, unda imo-ishora, tovushlar birlashgan³. Ammo mazkur fikrlarga asoslanib, kommunikatsiyada noverbal vositalar verbal vositalarga nisbatan oldinroq qo'llanilgan, deb bo'lmaydi. Noverbal vositalar hamma vaqt tovush tiliga ega bo'lgan kishilar uchun ikkinchi darajali vazifa bajaradi. Bu vositalar ko'rsatish, ekspressiv xarakterda bo'lishi mumkin, ammo o'zicha tushunchalarni nomlay va ifodalay olmaydi. Faqat shunday funksiyaga ega bo'lgan so'z tilini kuzatib boradi⁴. Haqiqatan ham, tarix tovush tiliga ega bo'lmagan birorta ham kishilik jamiyatining bo'lganini bilmaydi. Tovush tili insoniyat tarixida kishilarning hayvonot dunyosidan ajralib chiqishiga, jamiyat bo'lib birlashishiga, o'z tafakkurini takomillashtirishiga, ijtimoiy ishlab chiqarishni

¹ Нурмонов.А. Танланган асарлар III жилдлик .Ижилд . Т.2012.- С.213.

² Юшман Н.В. Экстранормальная фонетика. 1930-х гг. [49,165 с.]

³ Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарканд, 1993. – Б.105.

⁴ Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения. – Москва, 1993. – С.93-95.

tashkil qilishiga, tabiat kuchlari bilan muvaffaqiyatli kurash olib borishiga va shu tariqa hozirgi zamon taraqqiyot darajasiga yetishiga yordam bergan kuchlardan biridir. Noverbal vositalar esa doimo nutq bilan birgalikda qo'llanib, unga yordam beruvchi ikkinchi darajali vosita bo'lib kelgan. Chunki fikr o'zining ma'lum moddiy asosiga (qiyofasiga) ega bo'lishi kerak. Ana shu moddiy asos (qiyofa) nutqdir. Nutq faqat fikr ifodalovchi vositagina emas, balki fikrni shakllantiruvchi vosita hamdir¹. Muloqot ko'p hollarda verbal, ya'ni so'z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so'z-siz-noverbal (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) vosita orqali axborot berish bilan bog'liq bo'lib, bir-biriga ta'siriga ko'ra, verbal va noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi. Ixtiyoriy va ixtiyoriy bo'lmagan noverbal ko'rinishlar dastlab mudofaa (rad etish), hujum (qabul qilish, o'zlashtirish), diqqatni jamlash (kutish, marosimlar va o'tish holatlari) va inson madaniy evolyutsiyasining preverbal davridagi maqsadga muvofiq reaksiya edi. Artikulyar nutq paydo bo'lgandan so'ng odamlar muloqot bilan bir qatorda og'zaki bo'lmagan muloqot vositalaridan ham yarim ongli ifoda vositasi sifatida foydalanishgan. Noverbal aloqa usullari ikkita kelib chiqish manbasiga ega ekanligi ilmiy jihatdan aniqlagan: biologik evolyutsiya va madaniyat. Madaniyatlararo muloqot jarayonida paralingvistik vositalarning o'rni juda muhim. Ma'lum bir tilda to'liq kommunikativ aloqaga kirishish paralingvistik tamoyillarni ham qoniqarli darajada bilishni talab qiladi.

Paralingvistika sohasi ekstralingvistika, paralingvistika, noverbal vosita kabi nomlar bilan atab kelindi. Biroq keyingi davrlarda ekstralingvistika va paralingvistika bir-biridan ajratilmoqda. O.S.Axmanovning yozishicha, tilshunoslik bu "predlingvistika", "mikrolingvistika" va "metalingvistika"ga bo'linadigan "makrolingvistika"dir. "Predlingvistika" til ifodasining fizik tabiati bilan shug'ullanadi. "Metalingvistika" til va tafakkur, til va jamiyat (madaniyat)ning turli aloqalarini tekshiradi. "Mikrolingvistika" intralingvistika hisoblanadi, u tilga ichki tomondan yondashadi. "Predlingvistika" va "metalingvistika"ni bir umumiy nom – "ekstralingvistika" ostida birlashtirish mumkin. Paralingvistika esa kommunikatsiya uchun xizmat qiladigan nutqning yordamchi vositalarini o'rganadi². "Paralingvistika" atamasi yunoncha "para" –"haqida" va "lingvistika" – tilshunoslik so'zlaridan kelib chiqqan. Paralingvistika tilshunoslikning noverbal (nolingvistik) vositalarini, shu jumladan, nutq aloqasi va uzatishni og'zaki vositalar, semantik ma'lumotlar bilan birga o'rganadigan bo'limidir. Bundan tashqari, paralingvistika tilshunoslikning bir tarmog'i sifatida nutq aloqalarida ishtirok etadigan noverbal vositalar majmuini anglatadi.

Paralingvistik vositalar – yozma tilda qo'llaniladigan vositalar (undov belgisi, el-lips, undov va so'roq belgilarining birikmalari, chizmalar, grafikalar, grafik matnni segmentlarga ajratish va uni qog'ozga joylashtirish, shrift va ranglar to'plami, no-odatiy imlo).

Paralingvistika tarkibida universal, etnolingvistika va idiolekt komponentlar mavjud. Demak, paralingvistik vositalar og'zaki xabarning ma'nosini to'ldiribgina qolmay, balki so'zlovchi (yozuvchi), uning ijtimoiy va yosh xususiyatlari, jinsi, xarakter xususiyatlari va hokazolar haqida ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

¹ Тоирова Г. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б.42.

² Нурмонов.А. Танланган асарлар III жилдлик .Ижилд . Т.2012.- С.215.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi kunga qadar jahon tilshunosligida paralingvistika yo'nalishi bo'yicha qilingan ishlar ancha salmoqli, xususan, G.V.Kolshanskiy birinchilardan bo'lib paralingvistik vositalar va ularni o'rganish obyekti hamda tasnifi xususida o'z qarashlarini bildirgan¹. Muloqotning noverbal vositalari, ularning vazifalari, ular haqidagi eksperimental ma'lumotlar I.N.Gorelovning "Невербальные компоненты коммуникации"² asarida uchraydi. G.E.Kreydlin og'zaki muloqotda odamlarning xatti-harakatlari, turli xil imo-ishoralari muhim rol o'ynashini, ular noverbal semiotikaning bir qismi ekanligini ta'kidlab, rus xalqiga xos noverbal vositalarni tasniflaydi³. S.A.Garkavets o'zining "Тактильно-кинестическая система человека и ее роль в межличностной коммуникации"⁴ kitobida insonning taktil-kinetik tizimi faoliyati va uning shaxslararo muloqotdagi o'rni bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-psixologik muammolari haqida fikr yuritib, shaxs namoyon bo'lishining turli amaliy jihatlari, ularning muloqot jarayoni samaradorligiga ta'siri, axborot uzatishning taktik va kinematik shakllarini tahlil qilgan. M.L.Butovskaya "Язык тело: природа и культура"⁵ nomli asarida inson noverbal muloqotining evolyutsion asoslari haqida umumiy ma'lumotlar beradi.

Yuqorida nomi tilga olingan olimlarning ishlariga hamohang tarzda o'zbek tilshunosligida ham paralingvistik vositalar va ularning turli aspektlaridagi tadqiqiga bag'ishlangan talaygina ishlar amalga oshirildi. Xususan, o'zbek tilshunosligida ilk bor A.Nurmonov tomonidan bu sohaning muhim xususiyatlari, paralingvistik vositalar, ularning turlari, ushbu vositalarning kommunikatsiya jarayonida tutgan o'rni va ahamiyati kabi masalalar tadqiq etildi⁶. M.Saidxonovning "Noverbal vositalar va ularning o'zbek tilida ifodalanishi"⁷ nomli nomzodlik ishi o'zbek paralingvistik vositalari tadqiq etilgan birinchi monografik ish bo'lib, unda o'zbeklar aloqa-aralashtiruvchi noverbal vositalar tasnifi va ularning ishlatilish o'rinlari keng yoritildi. S. Mo'minovning "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisaniy xususiyatlari"⁸ nomli doktorlik ishida paralingvistik vositalarning erkak va ayollarga xos xususiyatlari xususida fikr yuritilgan bo'lib, o'zbek erkak va ayollar foydalanmaydigan paralingvistik vositalari haqida qisqacha ma'lumotlar beriladi. Sh.Iskandarova "O'zbek nutq odatining muloqot shakllari"⁹ nomli nomzodlik ishida nutqiy odat vaziyatlarining yuzaga chiqishida paralingvistik vositalarning roli, nutqiy odat vaziyatlarida qo'llanuvchi paralingvistik vositalar polisemantik hamda sinonimik xususiyatlarga ham egaligi xususidagi fikrlarini bayon qildi. A.Aripova "Notiqlik nutqining lisaniy-uslubiy vositalari"¹⁰ nomli nomzodlik ishida notiq nutqining jonli va ta'sirchan bo'lishida noverbal vositalarning muhim ahamiyatga ega ekanligi va bulardan me'yorda foydalanish orqali notiq nutqiy muloqotda ko'zlangan maqsadiga

¹ Нурмонов.А. Танланган асарлар III жилдлик .IIжилд . Т.2012.- С.40.

² Каранг: Kolshanskiy G.V. Paralingvistika.-Москва.:Nauka, 1974.-S.6.

³ Каранг: Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации.- Москва: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009.-112с.

⁴ Каранг: Гарькавец С.А. Тактильно-кинестическая система человека и ее роль в межличностной коммуникации:[учебное пособие по психологии невербального общения].-Луганск:Ноулидж, 2012.-184с.

⁵ Каранг:Бутовская М.А. Язык тело: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека).-Луганск:Ноулидж,2012.-184с.

⁶ Нурмонов.А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари. – Андижон, 1980.– 24 б.

⁷ Саидхонов М. Навербал воситалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ...дисс. –Тошкент, 1993.-Б.143.

⁸ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисаний хусусиятлари:Филол. фан. номз. ...дисс.- Тошкент, 2000.-Б.236.

⁹ Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ...дисс.- Самарканд, 1993.-Б.140.

¹⁰ Арипова А. Нотиқлик нутқининг лисаний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. ...дисс.- Тошкент, 2002.-Б.186.

erishishi mumkinligini alohida ta'kidlab o'tadi. Z.Akbarova "O'zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi"¹ nomli nomzodlik ishida murojaatni ifodalashning ekstralingvistik hamda psixolingvistik vositalari haqida so'z yuritib, ushbu jarayonda ishora va harakatning o'rni hamda ulardan unumli foydalanish hamda fonatsion vositalar bilan bog'liq masalalarga to'xtalib o'tadi. Q.Rasulov "O'zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi"² nomli nomzodlik ishida noverbal vositalardan turli kasb egalari muloqotida qay tarzda va qanday holatda foydalanishlariga, ulardan anglashiladigan o'ziga xos semantizatsiyalarga e'tiborni qaratdi. A.Haydarovning "Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi"³ nomli nomzodlik ishida konnotativ ma'noni ifodalashda supersegment vositalar – intonatsiya, pauza hamda urg'uning ahamiyatli ekanligi haqida alohida to'xtalib, ularning har biriga xos konnotativ ma'nolar va uslubiy xususiyatlar haqida atroflicha fikrlarini bayon qiladi. G.Toirova "O'zbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik"⁴ nomli filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida nutqiy muloqotda fikr ifodalashda noverbal vositalarning o'ziga xos o'rni bor ekanligi, verbal vositani noverbal vosita bilan bog'lanishda qo'llangandagina ma'lum bir maqsadga, samaradorlikka erishish mumkinligi haqida to'xtalib o'tadi. Q.Qaxarov "O'zbek va nemis nutqiy etiketlarining qiyosiy tadqiqi"⁵ milliy va baynalmilal xususiyatlari haqida to'xtalib, o'zbek va nemis nutqiy etiketlarning ifodalovchi noverbal vositalarning umumiy va xususiy jihatlari atroflicha yoritildi. X.Ismoilovning "Sud lingvistikasining sotsiolingvistik va psixolingvistik aspektlari (Jinoyat ishlari bo'yicha sud majlisi misolida)"⁶ nomli filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida sudlanuvchilar nutqida paralingvistik vositalarning ifodalanishi haqida fikr yuritib, bu vositalar sudlanuvchining rost yoki yolg'on so'zlayotgani haqida ro'y-rost izoh berib turishini ta'kidlaydi. Sh.Abdurahmonovning "O'zbek badiiy nutqida kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy vositalar" nomli nomzodlik ishida mimik noverbal vositalar orasida kulgining ahamiyati va o'rni haqida atroflicha to'xtalib o'tadi⁷. M.Qurbanov tadqiqotlarida⁸ o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus tillarida muloqotning noverbal vositalari chog'ishtirma tahlil qilinib, ushbu tillarga xos umumiy va xususiy jihatlari bayon qilindi.

XULOSALAR

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, paralingvistik vositalar fikr ifodalashda eng sodda, eng tejimli vositalardan hisoblanadi, shuningdek, ekspressivlikni ta'minlashga ham yordam beradi. O'zbek tilshunosligida nutqning noverbal vositalar bilan

¹ Акбаров З. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс.- Тошкент, 2007.-Б.135.

² Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хосланиши: Филол. фан. номз. ...дисс.- Тошкент, 2008.-Б.139.

³ Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши: Филол. фан. номз. ...дисс.- Тошкент, 2009.-Б.136.

⁴ Тоирова Г. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.-Тошкент, 2017.-Б.157.

⁵ Қахаров Қ. Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг қиёсий тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.- Андижон, 2017.-Б.157.

⁶ Исмоилов Х.Т. Суд лингвистикасининг социолингвистик ва психо лингвистик аспекtlари (Жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.- Андижон, 2021.-Б.142.

⁷ Абдурахмонов Ш. Ўзбек адабий нутқида кулги қўзғатувчи воситалар: Филол. фан. номз. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати .Тошкент, 1997.-Б.4.

⁸ Қурбонов М.А. Лингвогеографияда тил, миллий маданият, урф-одат ва қадриятларни новербал мулоқот орқали акс эттирилиши// Geography: Nature and Society.-Toshkent, 2020.-№ 2, – В.36-43.

ifodalanishi birmuncha mukammal ishlangan, biroq virtual muloqotdagi noverbal vositalarning lisoniy va madaniy jihatlari hali tadqiq etilmagan.

Paralingvistik vositalar ma'lum bir xabar tashishda lingvistik vositalarga yordam beradi, ba'zi o'rinlarda hatto lingvistik vositalar vazifasini ham bajaradi. Demak, muayyan bir tilni o'rganayotganda faqat shu til strukturasini (leksika, fonetika, grammatikani) o'rganishning o'zi yetarli emas.

Paralingvistik vositalarni o'rganish madaniy aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yishga, xalqlarning o'zaro bir-birlarini yaxshi tushunishiga, tarjima ishlarining sifatini ko'tarishga, kishilarning dunyo xalqlari urf-odatlarini, hayotiy tajribalarini atroflicha bilishga, inson madaniy saviyasining ko'tarilishi, xalqlar haqidagi tasavvurlarning kengayishi, tilshunoslikning boshqa fanlar orasidagi o'rnini, qimmatini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарканд, 1993. – Б.105.
- 2.Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения. – Москва, 1993. – С.93-95.
- 3.Тоирова Г. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б.42.
- 4.Нурмонов.А. Танланган асарлар III жилдлик .Iжилд . Т.2012.- С.213.
- 5.Юшман Н.В. Экстранормальная фонетика. 1930-х гг. [49,165 с.]
- 6.Нурмонов.А. Танланган асарлар III жилдлик .IIжилд . Т.2012.- С.40.
- 7.Қаранг: Kolshanskiy G.V. Paralingvistika.-Москва.:Nauka, 1974.-S.6.
- 8.Қаранг: Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. - Москва: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009.-112с.
- 9.Қаранг: Гарькавец С.А. Тактильно-кинестетическая система человека и ее роль в межличностной коммуникации: [учебное пособие по психологии невербального общения].-Луганск: Ноулидж, 2012.-184с.
- 10.Верецагин Е.М. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами. Вопросы языкознания [Текст] / Е. М. Верецагин, В. Г. Костомаров. – М.: Наука № 1, 1981. – С. 36 – 47
- 11.Горелов В. И. Стилистика китайского языка [Текст]/ В. И. Горелов. -М.: Изд-во военного института, 1974 - 132 с.
- 12.Экман, П. Узнай лжеца по выражению лица. – Спб.: Питер, 2010.-С.39
- 13.Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши: Филол. фан. номз. ...дисс.- Тошкент, 2009.-Б.136.
- 14.Тоирова Г. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.-Тошкент, 2017.-Б.157.15. Қахаров Қ. Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг қиёсий тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.- Андижон, 2017.-Б.157.
- 16.Исмоилов Х.Т. Суд лингвистикасининг социолингвистик ва психолингвистик аспекти (Жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.- Андижон, 2021.- Б.142.